

OTVORENA POSVOJENJA IZ PERSPEKTIVE BUDUĆIH STRUČNJAKA

INJA ERCEG¹

Filozofski fakultet Sveučilište u Zagrebu

KORALJKA MODIĆ STANKE

Studijski centar socijalnog rada Pravni fakultet Sveučilište u Zagrebu

MATEA ČOSIĆ

Centar za odgoj i obrazovanje Slava Raškaj – Split

Sažetak: Pojam otvorenosti u posvojenju, osim komunikacijske, obuhvaća i strukturalnu otvorenost – praktički nepostojeću u Republici Hrvatskoj s obzirom na aktualnu zakonsku regulativu. Budući da niz stručnjaka iz područja posvojenja u Hrvatskoj i svijetu upozorava da forsiranje zatvorenih posvojenja nije uvijek u najboljem interesu djeteta, uz kumulaciju dokaza o dobrobitima otvorenih posvojenja i njihovog zagovaranja, u pojedinim slučajevima u budućnosti moglo bi doći do rasprava o izmjenama zakona u korist povećanja otvorenosti. S obzirom na to kako će u takvim raspravama u Republici Hrvatskoj sudjelovati (i) buduće generacije stručnjaka, važno je dobiti uvid u njihovu trenutačnu percepciju otvorenih posvojenja te istražiti čimbenike u njezinoj podlozi. Stoga je cilj ovog istraživanja bio ispitati stavove prema otvorenim posvojenjima kod budućih stručnjaka te provjeriti povezanost tih stavova s nekim unutarnjim (opća informiranost o posvojenju, interes za rad u području socijalne skrbi) i vanjskim čimbenicima (poznanstvo s posvojiteljskom obitelji, mjesto odrastanja). U istraživanju je sudjelovalo ukupno $N = 119$ budućih stručnjaka, studenata/ica prijediplomskog studija prava ($n = 35$), socijalnog rada ($n = 28$) i psihologije ($n = 56$) koji su dobrovoljno ispunili *online* upitnik, konstruiran za potrebe ovog istraživanja. Iako studenti prava i socijalnog rada pokazuju veću (iako i dalje nedovoljnu) informiranost o posvojenju u odnosu na studente psihologije, ona se nije pokazala povezanom s njihovim stavovima. Studenti različitih struka pokazali su podjednake te neutralne/blago negativne stavove prema otvorenim posvojenjima, vezano uz posvojitelje i njihovu djecu, koji nisu bili u korelaciji s (umjerenim) interesom za rad u području socijalne skrbi, (oskudnim) osobnim poznanstvom s posvojiteljskim obiteljima niti (pretežito gradskom) okolinom odrastanja. U radu se raspravlja o mogućim objašnjenjima dobivenih rezultata, kao i praktičnim implikacijama istraživanja vezanima uz obavezno i cjeloživotno obrazovanje stručnjaka te, općenito, uz unapređenje prakse posvojenja u Republici Hrvatskoj.

Ključne riječi: *otvorena posvojenja; stavovi; posvojitelji; posvojena djeca; informiranost.*

¹ Kontakt e-mail: inerceg@ffzg.unizg.hr

Abstract: The notion of openness in adoption encompasses not only communication but also structural openness, which is essentially nonexistent in the Republic of Croatia due to the existing legal regulations. Given the growing body of evidence provided by adoption experts around the world supporting open adoptions in certain situations and a number of local experts warning that insisting on closed adoptions is not always in the best interest of the child, the future may bring debates on legal changes on a national level necessary to enable increased openness. Since future generations of experts will (also) be included in these discussions, it is relevant to gain insight into their current perception of open adoptions and the factors underlying it. Therefore, this research aimed to examine the future experts' attitudes towards open adoptions and their correlation with some internal (general adoption knowledge, interest in social welfare career) and external (contact with adoptive family members, hometown size) factors. The research included $N = 119$ future experts - undergraduate students of law ($n = 35$), social work ($n = 28$), and psychology ($n = 56$), who voluntarily completed an online survey designed for this study. Compared to psychology students, law and social work students exhibit more (though still insufficient) general adoption knowledge; however, this was not found to correlate with their attitudes.

Regardless of their future profession, students displayed equal and neutral/slightly negative attitudes toward open adoptions regarding adoptive parents and their children. These attitudes were found to be unrelated to students' (moderate) interest in a social welfare career, (scarce) personal contact with adoptive family members, or (predominantly urban) upbringing. The paper discusses the possible explanations of the obtained results, as well as the practical implications of the research related to the mandatory and lifelong education of experts and the improvement of adoption practices in the Republic of Croatia in general.

Keywords: *Open adoptions; Attitudes; Adoptive parents; Adopted children; Knowledge*

Uvod

Posvojenje se može definirati kao poseban oblik obiteljsko-pravnog zbrinjavanja i zaštite djeteta bez odgovarajuće roditeljske skrbi kojim se stvara trajni odnos roditelja i djeteta (Obiteljski zakon, NN, 103/15, 98/19, 47/20, 49/23, 156/23 čl. 180, st. 1). Institut posvojenja od davnina se koristio u svrhu produljenja obitelji u slučajevima kada bi, zbog neimanja biološke djece, prijetila opasnost od završetka loze, čime je dugo vremena fokus u posvojenju bio na posvojiteljima i njihovoj ostavštini tj. omogućavanju roditeljstva posvojiteljima, dok su se posvojena djeca percipirala kao nadomjestak za biološku (Lachner, 2013). Suvremeni stručnjaci naglašavaju da je bit posvojenja osigurati djetetu pravo na život u obitelji te ističu da ono objedinjuje pravo čovjeka na roditeljstvo i osnivanje obitelji, kao i pravo djeteta na sigurnost i odgoj u obitelji (Jakovac-Lozić, 2007). Stoga se u novije vrijeme fokus u procesu posvojenja premješta s posvojitelja na dijete i njegovu dobrobit. U tom je smislu i s namjerom zaštite djeteta, u Republici Hrvatskoj formiran dio Obiteljskog zakona posvećen posvojenju – koji već na samom početku izrijekom ističe da se posvojenje može zasnovati samo ako je u skladu s dobrobiti djeteta (Obiteljski zakon, NN, 103/15, 98/19, 47/20, 49/23, 156/23 čl. 180, st. 3).

Zakoni nekih država (npr. SAD, UK, Austrija, Italija) omogućuju više vrsta posvojenja – ovisno o situaciji, uzimajući u obzir želje bioloških roditelja i (potencijalnih) posvojitelja te najbolji interes djeteta. Vrste posvojenja možemo razlikovati s obzirom na (ne)postojanje tajnosti podataka te (ne) mogućnost kontakata između bioloških roditelja i posvojitelja (i moguće djeteta) nakon posvojenja. Ova mogućnost razmjene informacija i ostvarenja kontakata prije i nakon posvojenja se u literaturi povezuje s pojmom (*strukturalne*) *otvorenosti*. Pritom se otvorenost odnosi na spektar dogovora oko kontakata različitog tipa i intenziteta, odnosno na kontinuum od zatvorenih, preko poluotvorenih do potpuno otvorenih posvojenja (Grotevant i sur., 2007). Posvojenje u kojem su podaci o posvojenju tajni i ne postoji prethodni niti naknadni kontakt te razmjena informacija između članova biološke i nove (posvojiteljske) obitelji nazivamo *zatvorenim posvojenjem*.

Kada prije i nakon posvojenja dolazi do kontakta i razmjene informacija između bioloških roditelja i posvojitelja, to je moguće ostvariti preko posrednika (npr. razmjena pisama i fotografija preko stručnjaka uključenih u sustav socijalne skrbi) ili izravno (osobnim kontaktom bioloških roditelja i posvojitelja, s ili bez uključivanja djeteta) (Neil, 2007). U slučajevima kada je kontakt posredan, a informacije koje se razmjenjuju ne omogućuju identifikaciju osoba i njihovih lokacija, govorimo o *poluotvorenom posvojenju*.

Kada je, pak, kontakt izravan, članovi biološke i posvojiteljske obitelji razmjenjuju informacije koje omogućuju identifikaciju te održavaju određeni stupanj osobnog kontakta (npr. putem telefonskih ili video poziva, pisama, susreta) koji može, ali i ne mora uključivati dijete – govorimo o *otvorenom posvojenju*. Vrijedi istaknuti kako se termin otvorenosti u posvojenju ne odnosi nužno na strukturalnu otvorenost, odnosno kako ne podrazumijeva nužno postojanje (polu)otvorenih posvojenja. Naime, povrh strukturalne, možemo govoriti i o *komunikacijskoj otvorenosti*.

Pod komunikacijskom otvorenošću podrazumijevamo stanje uma koje odražava stavove, vjerovanja, očekivanja, emocije i ponašanja ljudi vezana uz posvojenje, a povezano s otvorenim, kontinuiranim procesom razgovora o temama vezanima za posvojenje između članova posvojiteljske obitelji (Brodzinski, 2005). Posvojitelji, koji su (komunikacijski) visoko otvoreni u posvojenju, su oni koji spremno odgovaraju na pitanja djeteta vezana uz posvojenje te i sami potiču razgovor o posvojenju, što može i ne mora podrazumijevati opciju (polu)otvorenog posvojenja. Međutim, čini se da postoji povezanost strukturalne i komunikacijske otvorenosti tj. zasnivanja otvorenog posvojenja i (komunikacijske) otvorenosti u posvojenju (Brodzinsky, 2006). Budući da posvojitelji u otvorenom posvojenju stupaju u kontakt s biološkom obitelji, razgovaraju međusobno i/ili s djetetom o informacijama koje su dobili, dogovaraju kontakte i pripremaju djecu na njih - to često samo po sebi otvara više prilika za razgovor o posvojenju, omogućava i potiče postavljanje pitanja djece vezana uz biološke roditelje i posvojenje općenito i dobivanje

odgovora u odnosu na zatvorena posvojenja. Otvorenost se u istraživanjima pokazala kao prediktor uspješne prilagodbe na posvojenje kako djece (Brodzinsky, 2006; Ge i sur., 2008), tako i bioloških roditelja (Levy-Shiff, 2001), a nalazi longitudinalnog istraživanja, koje je provela Siegel (2013), pokazuju da je, bez obzira na vrstu otvorenosti, posvojiteljima u prosjeku drago da održavaju kontakt s biološkim roditeljima svoje djece, da su zadovoljni otvorenim posvojenjem i da na njega gledaju kroz prizmu najboljeg interesa djeteta.

Brown i suradnici (2007) navode kako su zatvorena posvojenja nastala na temelju pretpostavki i mitova o posvojenju koje prevladavaju u društvu - da će zatvoreno posvojenje brzim i čistim prekidom svih veza pomoći svim članovima posvojiteljske trijade (biološkim roditeljima, posvojiteljima i djeci) da lakše nastave živjeti, prebole stare i uspješno stvore nove obiteljske veze. Na tajnost podataka se pritom gleda kao na način zaštite djeteta, a na otvorenost kao na rizik za razvoj problema glede osjećaja odanosti i pripadnosti, razvoja privrženosti te konfuzije identiteta (Ryan i sur., 2011).

S druge strane, March (1995) navodi da su najveći protivnici tajnosti podataka u posvojenju odrasli posvojenici koji su u odrasloj dobi uspjeli uspostaviti kontakte s biološkom obitelji, a koji smatraju da tajnost podataka o biološkom podrijetlu povećava stigmatizaciju zbog posvojenja, stvarajući plodno tlo za razvoj negativnih pretpostavki okoline onemogućavanjem dobivanja odgovora na pitanja koja se javljaju tijekom odrastanja. Tome u prilog govore i rezultati istraživanja koje je proveo Brodzinsky (2006), a, prema kojima, djeca, koja žive u obiteljima unutar kojih dobivaju više informacija o biološkoj obitelji, ostvaruju kontakte s njima te unutar obitelji imaju otvorenu komunikaciju o posvojenju, razvijaju veće samopoštovanje i manje problema u ponašanju. Također, u istraživanju s posvojenom djecom i njihovim posvojiteljima, Wright i suradnici (2006) pronašli su kako je za adolescente mogućnost kontakata važna za rješavanje problema identiteta i pripadnosti. Pritom, preuzimanje aktivne uloge u odabiru članova biološke obitelji s kojima žele kontakt, izboru vrste i učestalosti kontakata te eventualnom

njihovom prekidanju, može pozitivno djelovati na adolescente putem vraćanja osjećaja kontrole, koji, u brojnim životnim situacijama, nisu imali. Stručnjaci iz područja socijalne skrbi stoga bi trebali biti osjetljiviji na njihove potrebe te aktivno podržavati njihovu ulogu u (otvorenom) posvojenju – prije posvojenja, tijekom samog procesa i nakon njega.

Podizanjem javne svijesti o potencijalnim dobrobitima otvorenih posvojenja povećava se broj posvojitelja i stručnjaka koji smatraju da je kontakt s biološkom obitelji nakon posvojenja u najboljem interesu djeteta (Grotevant, 2020). Budući da su stručnjaci, uključeni u proces posvojenja, ti koji će u konačnici odlučiti o tome hoće li se neka praksa prihvatiti ili ne, da bismo razumjeli i pokušali predvidjeti njihovo ponašanje, moramo ispitati njihove stavove prema praksi otvorenog posvojenja.

Strana istraživanja provedena na (budućim) stručnjacima pokazuju kako oni nisu skloni vjerovati mitovima o posvojenju (Brown i sur., 2007; Robinson, 2017) te kako će stručnjaci koji pokazuju nisku sklonost vjerovanja u mitove o posvojenju, odnosno iskazuju pozitivne stavove o otvorenom posvojenju, ujedno i podržavati praksu otvorenog posvojenja (Robinson, 2017; Sobol i sur., 2000).

Prema obiteljskom zakonu (NN 103/15, 98/19, 47/20, 49/23, 156/23) u Republici Hrvatskoj posvojenjem prestaju međusobna prava i dužnosti posvojenika i njegovih krvnih srodnika (čl. 197., st. 2.), u postupku zasnivanja posvojenja javnost je isključena (čl. 202.), biološki roditelji nisu stranke u postupku (čl. 209.), a podaci o posvojenju su tajni (čl. 217., st. 2.) - što opisom odgovara zatvorenim posvojenjima kod kojih nakon posvojenja nema kontakta i razmjene informacija između članova biološke i posvojiteljske obitelji. Međutim, u istom zakonu navodi se mogućnost da dijete posvoji roditelju poznati posvojitelj – kada ono posvoji bračni ili izvanbračni drug roditelja djeteta (čl. 188., st. 4.), čime ne prestaju prava i dužnosti između posvojenika i njegovog roditelja te krvnim srodnicima tog roditelja (čl. 197., st. 3.) što, pak, opisom

odgovara otvorenim posvojenjima, budući da ne isključuje kontakt i razmjenu informacija između članova biološke i posvojiteljske obitelji prije i nakon posvojenja. Također, taj zakon jamči pravo na uvid u podatke o posvojenju punoljetnom posvojeniku, posvojitelju i roditelju koji je dao pristanak da dijete posvoji njemu poznati posvojitelj, odnosno bračni ili izvanbračni drug roditelja djeteta (čl. 217., st. 3.), maloljetnom posvojeniku ako Hrvatski zavod za socijalni rad utvrdi da je to u njegovom interesu (čl. 217., st. 4.), te bližim krvnim srođnicima posvojenika uz pristanak punoljetnog posvojenika (čl. 217., st. 5.) – što u slučaju da ih dotični žele iskoristiti može pod određenim uvjetima dovesti do kontakta i/ili razmjene informacija između članova biološke i posvojiteljske obitelji nakon posvojenja. I konačno - makar nisu specifično regulirani zakonom - u hrvatskoj praksi se pojavljuju slučajevi *udomiteljstva s perspektivom posvojenja* koji, nakon realizacije posvojenja, svojim obilježjima odgovaraju otvorenim posvojenjima, budući da je tijekom udomiteljstva došlo do razmjene informacija o identifikaciji osoba i njihovih lokacija, a kontakti su bili omogućeni i poticani.

U ovom slučaju, zasnivanjem posvojenja neće nužno doći do prekida kontakta i razmjene informacija između članova biološke i posvojiteljske (prethodno udomiteljske) obitelji – bilo zbog otežane tajnosti podataka s obzirom na prethodno poznavanje informacija i osoba, bilo zbog procjene posvojitelja (prethodno udomitelja) kako je u djetetovom interesu očuvanje nekog oblika odnosa s nekim članovima biološke obitelji.

Čuljak i suradnice (2023) intervjuirale su socijalne radnice, koje su se u profesionalnoj praksi susretale s ovim oblikom udomiteljstva/posvojenja, te saznale kako one najvećim prednostima udomiteljstva s perspektivom posvojenja vide mogućnost prevencije retraumatizacije djeteta, mogućnost kvalitetnije pripreme za posvojenje te veće vjerojatnosti posvojenja tzv. teže posvojive djece. Međutim, one opažaju i potencijalne zapreke udomiteljstva s perspektivom posvojenja te navode niz preporuka za njegovo unapređenje - uključujući i sustavni rad na edukaciji stručnjaka

(posebno mladih generacija koje pokazuju interes za ovu tematiku), poticanje kvalitetnije razmjene profesionalnih iskustava stručnjaka u ovom području te sustavnog rada na promociji i širenju primjera dobre prakse, kao i sustavno praćenje i potporu nakon realizacije udomiteljstva i posvojenja. S obzirom na to kako strana praksa i rezultati istraživanja pokazuju da u određenim slučajevima otvorena posvojenja pridonose dobrobitima svih članova posvojiteljske trijade (Laklija i Slipac, 2023), nije isključeno da bi i u Republici Hrvatskoj u budućnosti moglo doći do rasprava o izmjenama zakona u korist povećanja otvorenosti. S jedne strane preduvjet, a, s druge, posljedica toga bila bi edukacija velikog broja stručnjaka koji se bave posvojenjem – a uz njih i ostalih aktera potencijalno uključenih u posvojenje. Stručnjaci koji rade na posvojenjima su većinom socijalni radnici, pravnici i psiholozi zaposleni u sustavu socijalne skrbi. Oni su ti koji procjenjuju podobnost posvojitelja, sudjeluju u pravnim procesima, ali i procesima pripreme na posvojenje te potpore i praćenja nakon posvojenja - zbog čega također predstavljaju skupinu koja odlučuje o posvojenju i njegovim oblicima. Stoga bi, u slučaju otvorenih posvojenja u Republici Hrvatskoj, stručnjaci za psihosocijalni rad bili ključne osobe za procjenu prikladnosti otvorenog posvojenja za pojedini slučaj. Unatoč brojnim prednostima, (otvoreno) posvojenje neće biti u najboljem interesu svakog djeteta, pa je važno uzeti u obzir sve posljedice koje otvoreno posvojenje može imati za dijete kako se ne bi ugrozila njegova dobrobit i osnovna prava.

Zbog toga bi od velike važnosti bilo da djelatnici sustava socijalne skrbi budu dodatno educirani kako bi mogli procijeniti dobre i loše strane otvorenog posvojenja za pojedini slučaj, a za kvalitetno obavljanje svog posla potrebni su im treninzi i podrška (Ryan i sur., 2011). U više se različitih istraživanja pokazalo da trening i edukacije mogu utjecati na stavove sudionika (Ezedinachi i sur., 2002; Kitchener i Jorm, 2002; Mino i sur., 2001), ali i obratno - da stavovi mogu utjecati na ishode edukacija (Sölpük, 2017). Stoga, prilikom ispitivanja mogućnosti budućih promjena u legislativi, politikama i praksi posvojenja u smjeru veće otvorenosti, u obzir treba uzeti i stavove koje različiti involvirani akteri iskazuju spram otvorenih posvojenja.

Do sada su u Republici Hrvatskoj provedena istraživanja koja ispituju stavove o otvorenim posvojenjima kod potencijalnih posvojitelja (Tenšek, 2018) i socijalnih radnika (Dujak, 2021), pa u tom smislu istraživanje prikazano u ovom radu doprinosi novim spoznajama o stavovima dosad neistražene, a visoko relevantne skupine - budućih stručnjaka. Ujedno smo smatrali važnim u obzir uzeti i unutarnje i vanjske čimbenike tj. kontekst u kojem se stavovi formiraju i eventualno mijenjaju. Vezano uz unutarnje čimbenike zanimalo nas je istražiti ulogu informiranosti o posvojenju te interesa za budućim radom u sustavu socijalne skrbi, pri čemu smo pretpostavili kako će u obje varijable viša izraženost biti povezana s pozitivnijim stavovima prema otvorenim posvojenjima. Vezano uz vanjske čimbenike, zanimalo nas je istražiti ulogu socijalnog konteksta tj. osobnog kontakta s članovima posvojiteljskih obitelji i mjesta odrastanja, pri čemu smo pretpostavljali kako će manja razina osobnog kontakta i odrastanje u manjim zajednicama biti povezano s negativnijim stavovima prema otvorenim posvojenjima. Pritom smo krenuli od *Teorije ekoloških sustava i modela Proces-osoba-kontekst-vrijeme* (Bronfenbrenner 2005; Bronfenbrenner i Morris, 2006) prema kojem okolni kontekst i interakcije koje se odvijaju u njemu tijekom vremena snažno djeluju na pojedinca. Konkretno, na pojedinca, osim njegovih unutarnjih karakteristika (*osoba* – npr. spol, osobine, znanje), ne djeluje samo neposredna okolina (*mikrosustav* – npr. obitelj, poznanici) i odnosi unutar nje (*mezosustav* – interakcija mikrosustava, npr. interakcija obitelji i poznanika), nego i širi kontekst koji uključuje neformalne i formalne strukture (*egzosustav* – npr. mediji, odgojno-obrazovni sustav), kulturu (*makrosustav* – npr. politike, zakoni, običaji) i vrijeme (*kronosustav* – tj. (ne)postojanje promjena tijekom vremena) s kojima pojedinac dolazi u kontakt tijekom života (*proces*) (Bronfenbrenner 1977; 1994; 2005).

S jedne strane, naši budući stručnjaci svi dijele isti makrosustav obilježen istim politikama i zakonima, no moguće kako se razlikuju na razini egzosustava npr. s obzirom na vrstu i izloženost medijima putem kojih su se informirali tijekom odrastanja ili s obzirom na obrazovne sadržaje u fokusu pojedinog studija.

Povrh toga, naši budući stručnjaci razlikuju se na razini mikrosustava, pa su tako neki od njih imali osobne kontakte s članovima posvojiteljskih obitelji, priliku bolje upoznati njihovu perspektivu i eventualne poteškoće te formirati stavove utemeljene na osobnom iskustvu – dok drugi nisu. I u konačnici, neovisno o količini sadržaja o temi posvojenja koje nudi pojedini studij, budući stručnjaci se mogu razlikovati u količini osobne opće informiranosti o posvojenju, kao i u svojim interesima za budući rad u području socijalne skrbi – što se može odraziti u stavovima o otvorenim posvojenjima.

Stoga je cilj ovog istraživanja bio ispitati stavove prema otvorenim posvojenjima kod budućih stručnjaka koji će jednom biti ključni u procesu posvojenja (studenta prava, socijalnog rada i psihologije) te provjeriti povezanost tih stavova s nekim unutarnjim (opća informiranost o posvojenju, interes za rad u području socijalne skrbi) i vanjskim (poznanstvo s članovima posvojiteljske obitelji, mjesto odrastanja) kontekstualnim čimbenicima.

Metoda istraživanja

Sudionici

U istraživanju je sudjelovalo ukupno $N = 119$ budućih stručnjaka, studenata/ica početnih godina prijediplomskog studija prava ($n = 35$), socijalnog rada ($n = 28$) i psihologije ($n = 56$) Sveučilišta u Zagrebu. Pritom se 76,6% ispitanika deklariralo kao osobe ženskog spola, dok njih 4% nije odgovorilo na to pitanje. Većina sudionika odrasla je u gradu (39% velikom, 7,3% srednje veličine, a 27,1% malom), dok su u manjini bili sudionici koji su odrasli u manjim mjestima (6,8%) i na selu (19,5%).

Mjerni instrument

Za potrebe istraživanja konstruiran je upitnik koji je uključivao nekoliko dijelova. Prvi dio upitnika bio je usmjeren na sociodemografska obilježja sudionika te je sadržavao pitanja o spolu, dobi, prebivalištu, studiju i godini studija. Drugi dio upitnika bio je usmjeren na prethodno iskustvo i interes za posvojenje te se sastojao od nekoliko pitanja.

Zadatak sudionika je bio da: a) odgovore potvrdno ili niječno na pitanja: „Jeste li u privatnom životu imali kontakte s posvojiteljskom obitelji?“ i „Jeste li u okviru studija slušali sadržaje vezane uz posvojenje?“, b) samoprocijene trenutačnu informiranost o posvojenju (od 1 - nimalo, do 5 - izvrsno), c) odaberu vlastiti glavni izvor informacija o posvojenju (obitelj i prijatelji; knjige i stručni časopisi; televizija i dnevne novine; Internet; ostalo), d) procijene koliko su trenutno skloni razmotriti posvojenje kao način proširenja obitelji (od 1 - nimalo do 5 - u potpunosti) te kakvu bi vrstu kontakta s članovima biološke obitelji preferirali u tom slučaju (bez kontakta; posredan kontakt; izravan kontakt) i zašto, e) iskažu trenutačni stupanj interesa za rad u sustavu socijalne skrbi (od 1 – nimalo do 5 – u potpunosti) te f) procijene koliko edukaciju o posvojenju smatraju potrebnom svoju buduću struku (od 1 – nimalo do 5 – izrazito) i zašto.

Treći dio upitnika bio je usmjeren na ispitivanje informiranosti o posvojenju te je sadržavao 17 tvrdnji o čijoj su se (ne)točnosti sudionici očitovali jednim od ponuđenih odgovora (da – ne – ne znam). Primjeri tvrdnji: „U Hrvatskoj posvojitelji mogu odrediti/promijeniti ime i nacionalnost djetetu“ i „U Hrvatskoj su podaci o posvojenju tajni.“ Ukupni rezultat formiran je kao zbroj bodova na svim tvrdnjama, pri čemu je svaki točan odgovor nagrađen 1 bodom, dok su netočni odgovori i odgovori „ne znam“ donosili 0 bodova. Sudionici su mogli postići od 0 do 17 bodova, pri čemu je veći broj bodova predstavljao veću informiranost o posvojenju. Koeficijent unutarnje konzistencije iznosio je $\alpha = 0,81$.

Četvrti dio upitnika bio je usmjeren na ispitivanje stavova o otvorenim posvojenjima, odnosno sklonosti vjerovanja u mitove vezane uz posvojenje. U tu je svrhu korištena prevedena i adaptirana verzija Skale stavova o otvorenom posvojenju (Open Adoption Scale – OAS; Brown, Ryan i Pushkal, 2007) namijenjena za istraživačke svrhe, ali i za razvijanje potencijalnih treninga ili edukacija u sustavu socijalne skrbi. Od ukupno 15 mogućih tvrdnji, tj. 5 tvrdnji po subskali vezano uz koje su sudionici iskazivali stupanj svog (ne)slaganja (od 1 - izrazito se ne slažem do 7 izrazito se slažem),

zbog nesuglasja s tradicijom i zakonodavnim okvirom Republike Hrvatske u ovom je istraživanju zanemarena subskala 1) „Stavovi o biološkim roditeljima“, dok su u obzir uzete subskale 2) „Stavovi o posvojenoj djeci“ i 3) „Stavovi o posvojiteljima“. Primjeri tvrdnji: „Djeca će se bolje povezati s posvojiteljima ako nemaju kontakata s biološkom obitelji“ i „Posvojitelji ne bi posvojili dijete kada bi se morali nositi s djetetovom biološkom obitelji“.

Mogući raspon rezultata se kretao od 10 (niska sklonost vjerovanju u mitove o posvojenju/pozitivniji stav prema posvojenju) do 70 (visoka sklonost vjerovanju u mitove o posvojenju/negativniji stav prema posvojenju). Brown i suradnici (2007) u svom istraživanju su utvrdili koeficijent unutarnje konzistencije za subskalu Stavovi o posvojenoj djeci $\alpha = 0,89$, a za subskalu Stavovi o posvojiteljima $\alpha = 0,2$. U istraživanju prikazanom u ovom radu koeficijenti unutarnje konzistencije odgovaraju onima iz originalnog istraživanja te iznose za subskalu Stavovi o posvojenoj djeci $\alpha = 0,91$, a za subskalu Stavovi o posvojiteljima $\alpha = 0,86$. Korelacija između dviju korištenih subskala u ovom je istraživanju bila statistički značajna i pozitivna ($r = 0,78$; $p < 0,05$).

Postupak

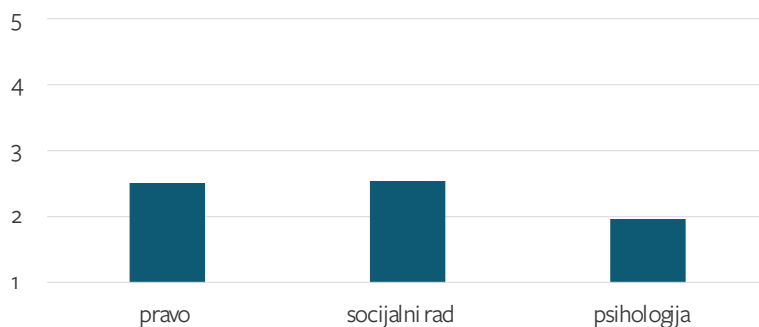
Podaci su prikupljeni *online* upitnikom putem platforme Limesurvey. Na početku upitnika je bila uputa u okviru koje se studente zamolilo za pomoć u prikupljanju podataka i iskrenost pri odgovaranju na pitanja, uz jamstvo anonimnosti i povjerljivosti podataka. Dodatno je istaknuto kako je sudjelovanje u istraživanju dobrovoljno te da od sudjelovanja mogu odustati u bilo kojem trenutku bez posljedica, kao i da će se rezultati koristiti isključivo u znanstveno-istraživačke svrhe i biti prikazani na razini skupine. Etičko povjerenstvo Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu dalo je suglasnost za provedbu ovog istraživanja.

Rezultati

Informiranost o posvojenju

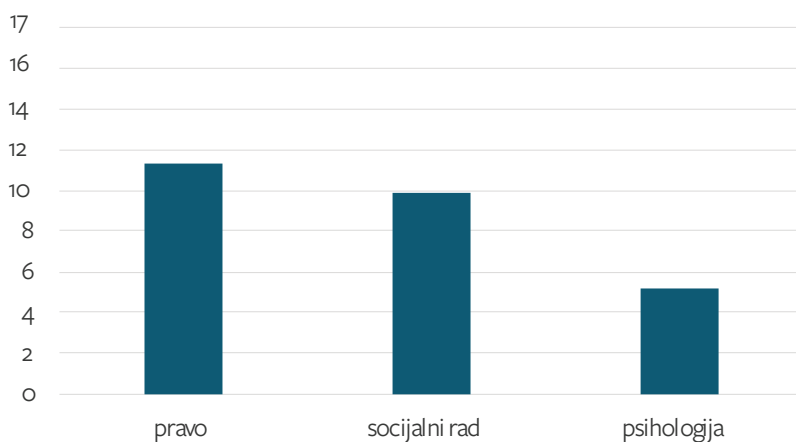
Od ukupnog broja sudionika, 60,5% sudionika izjavilo je kako u okviru svog studija dosad nije imalo prilike slušati obvezne ili izborne kolegije vezane uz temu posvojenja. Od onih koji, pak, jesu, njih 50% procjenjuje kako je to činilo u maloj mjeri (manje od 10% nastave na kolegiju), njih 45,5% kako je to činilo umjereno (10-30% nastave na kolegiju), a preostalih 4,5% procjenjuje kako je to činilo podosta (40-70% nastave na kolegiju). S druge strane, čak 73,2% sudionika izjavljuje kako smatra da je njihovom budućem zanimanju podosta ili izrazito potrebna edukacija o temi posvojenja. Kao glavni izvor informacija o posvojenju, sudionici u podjednakoj mjeri navode obitelji i prijatelje (25%), knjige i stručne časopise (23,4%), televiziju i dnevne novine (22,6%) te Internet (22,1%) dok preostala manjina sudionika glavnim izvorom informacija o posvojenju navodi kontekst studija.

Manjina sudionika samoprocjenjuje kako je dobro (24,4%) ili vrlo dobro (3,4%) informirana o temi posvojenja, dok većina svoju informiranost o posvojenju procjenjuje slabom (67,2%), a malo njih i nepostojećom (5%). Jednostavna analiza varijance za neovisne uzorke pokazala je postojanje statistički značajne razlike u subjektivnoj procjeni informiranosti s obzirom na vrstu studija ($F = 16,02$; $p < 0,01$) pri čemu su studenti psihologije svoju informiranost procjenjivali nižom od studenata socijalnog rada i prava (Grafikon 1).

Grafikon 1. Prosječna samoprocjena informiranosti o posvojenju studenata prava ($n = 35$), socijalnog rada ($n = 28$) i psihologije ($n = 56$) na skali od 1 - nimalo do 5 - izvrsno

Nalaze vezane uz subjektivnu procjenu informiranosti potvrdili su nalazi vezani uz objektivnu informiranost – jednostavna analiza varijance za neovisne uzorke potvrdila je postojanje statistički značajne razlike između studenata različitih studija ($F = 53,51; p < 0,01$), pri čemu su studenti psihologije i na objektivnoj provjeri demonstrirali slabiju informiranost o posvojenju u odnosu na studente prava i socijalnog rada (Grafikon 2). Korelacija između subjektivnih i objektivnih pokazatelja informiranosti pokazala se statistički značajnom i pozitivnom ($r = 0,55; p < 0,01$).

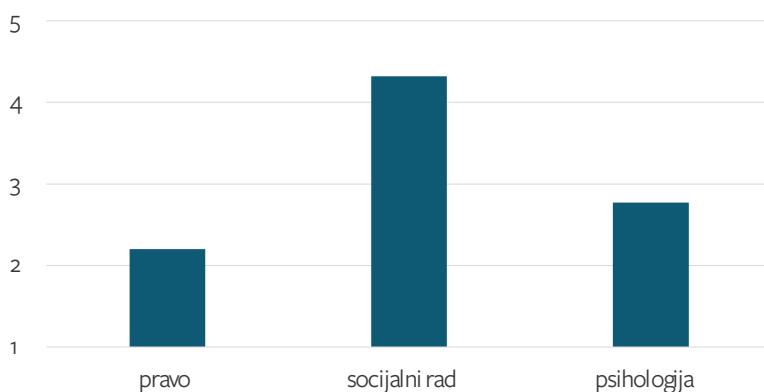

Grafikon 2. Prosječni rezultati na objektivnoj provjeri informiranosti o posvojenju studenata prava ($n = 35$), socijalnog rada ($n = 28$) i psihologije ($n = 56$) s maksimalno mogućih 17 bodova

U ukupnom uzorku, 75,8% sudionika izjavilo je kako dosad nisu imali kontakata s članovima posvojiteljske obitelji. Od preostalih sudionika, njih 17,9% navodi kako nisu nimalo upoznati s detaljima njihovih života, 60,7% njih navodi kako su donekle upoznati, 14,3% njih kako su umjereno upoznati, a tek 7,1% sudionika navodi kako je vrlo dobro upoznato s detaljima njihovih života.

Interes za rad u sustavu socijalne skrbi

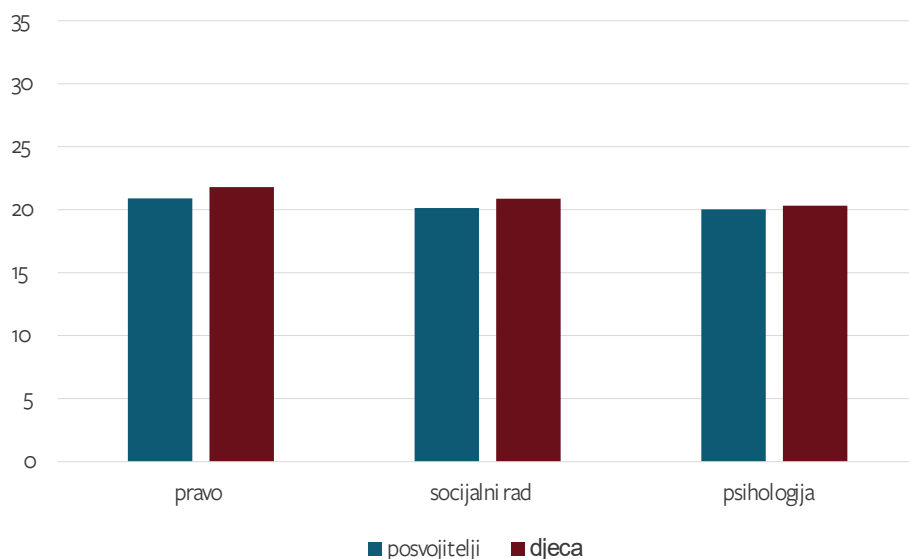
Od ukupnog uzorka, 13,4% sudionika nije nimalo zainteresirano za rad u sustavu socijalne skrbi, dok ih je 27,7% zainteresirano u maloj mjeri. Umjerenno je zainteresirano njih 21,8%, podosta njih 22,7%, a u potpunosti tek njih 14,3%. Pritom je jednostavna analiza varijance za neovisne uzorke pokazala postojanje statistički značajne razlike s obzirom na vrstu studija ($F = 36,56$; $p < 0,01$), pri čemu su studenti socijalnog rada pokazali najveći, a studenti prava najmanji interes (Grafikon 3).

Grafikon 3. Prosječni interes za rad u području socijalne skrbi studenata prava ($n = 35$), socijalnog rada ($n = 28$) i psihologije ($n = 56$) na skali od 1 - nimalo do 5 - izvrsno

Stavovi o otvorenim posvojenjima

Prilikom ispitivanja stavova o otvorenim posvojenjima, sudionici su iskazali neutralne stavove, odnosno umjerenno vjerovanje u mitove o otvorenim posvojenjima s obzirom na perspektivu posvojitelja te blago negativne stavove, odnosno blago povišeno vjerovanje u mitove o otvorenim posvojenjima s obzirom na perspektivu posvojene djece (Grafikon 4). Jednostavna analiza varijance za neovisne uzorke nije pokazala statistički značajne razlike između studenata različitih studija, niti na subskali Stavovi o posvojenoj djeci ($F = 0,53$; $p > 0,05$) niti na subskali Stavovi o posvojiteljima ($F = 0,21$; $p > 0,05$).

Grafikon 4. Prosječni ukupni rezultat koji su prilikom ispitivanja stavova o otvorenim posvojenjima ostvarili studenti prava ($n = 35$), socijalnog rada ($n = 28$) i psihologije ($n = 56$) na subskalama Stavovi o posvojiteljima i Stavovi o posvojenoj djeci s mogućim rasponom od 7 do 35 bodova

Gotovo svi sudionici (98,3%) tvrde kako bi osobno bili skloni u određenoj mjeri razmotriti posvojenje kao način proširenja obitelji, s time da je njih 35,3% umjereno, 29,4% podosta, a 16,9% u potpunosti spremno. Pritom je indikativno kako samo njih 11,3% ne bi željelo nikakav kontakt i razmjenu informacija s članovima biološke obitelji, njih 41,1% bi željelo posredan kontakt, dok bi ostali željeli izravan kontakt i susrete barem nekih članova posvojiteljske i biološke obitelji. Oni sudionici koji ne bi htjeli kontakt, kao razlog, uglavnom, navode sigurnost djeteta te strah od stvaranja konfuzije kod djeteta. Oni koji bi se odlučili na posredan kontakt, navode kako bi htjeli imati informacije o biološkoj obitelji djeteta, no neki navode strah od vezivanja djeteta za biološke roditelje. Sudionici, koji bi se odlučili za izravan kontakt, objašnjavaju kako dijete ima pravo znati tko su mu biološki roditelji i da bi kontakt izabrali za djetetovo dobro. Također navode kako bi oni, kao posvojitelji, htjeli znati tko su biološki roditelji, ali da i biološki roditelji zaslužuju znati tko odgaja njihovo biološko dijete.

Stavovi se nisu pokazali povezanim s informiranošću o temi posvojenja, bilo objektivnom ($r_{\text{posvojitelji}} = -0,03$; $r_{\text{djeca}} = -0,04$), bilo subjektivnom ($r_{\text{posvojitelji}} = 0,07$; $r_{\text{djeca}} = -0,03$), kao niti s interesom za rad u području socijalne skrbi ($r_{\text{posvojitelji}} = -0,14$; $r_{\text{djeca}} = -0,14$). Iako u skromnoj mjeri prisutno u našem uzorku, osobno poznanstvo članova posvojiteljskih obitelji se također nije pokazalo povezanim sa stavovima o otvorenim posvojenjima ($r_{\text{posvojitelji}} = 0,27$; $r_{\text{djeca}} = 0,35$), kao ni mjesto odrastanja ($r_{\text{posvojitelji}} = -0,02$; $r_{\text{djeca}} = 0,11$).

Rasprava

Ovim smo istraživanjem ispitivali informiranost o posvojenju i stavove prema otvorenim posvojenjima kod budućih stručnjaka ključnih za proces posvojenja (studenata prava, socijalnog rada i psihologije) te provjerili povezanost tih stavova s nekim unutarnjim i vanjskim čimbenicima.

Rezultati istraživanja pokazuju slabu opću informiranost o posvojenju kod studenata početnih godina prijediplomskog studija prava, socijalnog rada i psihologije – pri čemu se ishod pokazao najslabijim kod studenata psihologije koji su potvrdili da su svjesni tog problema. Dodatno, sudionici su pokazali neutralne/blago negativne stavove, odnosno umjerena/blago povišena vjerovanja u mitove o otvorenim posvojenjima s obzirom na perspektivu posvojitelja i njihove djece, što se nije pokazalo povezanim s razinom njihove opće informiranosti o posvojenju, karijernim preferencijama ili osobnim iskustvima.

U kontekstu teorije ekoloških sustava i modela Proces-osoba-kontekst-vrijeme (Bronfenbrenner 2005; Bronfenbrenner i Morris, 2006) rezultati govore kako budući stručnjaci uključeni u ovo istraživanje dijele isti makrosustav obilježen istim politikama i zakonima, no donekle se razlikuju na razini egzosustava (primarno s obzirom na obrazovne sadržaje u fokusu pojedinog studija), pri čemu se to više odrazilo na razlike u razini informiranosti o posvojenju nego li na razlike u stavovima o otvorenim posvojenjima. Razlike koje smo ispitivali na razini mikrosustava (vezano uz osobna iskustva tijekom odrastanja) nisu se pokazale relevantnima za formiranje stavova – no

sugerira se u budućim istraživanjima dodatno istražiti ovo pitanje uz unapređenje metodologije. U nastavku ćemo raspraviti o ograničenjima provedenog istraživanja, komentirati nalaze dobivene ovim istraživanjem u kontekstu postojeće domaće i strane literature, istaknuti njegove praktične implikacije te sugerirati sljedeće korake.

Nekoliko obilježja ovog istraživanja ograničava generalizaciju zaključaka. Prvo, *online* prikupljanje podataka dovodi do samoselekcije sudionika tj. upitniku pristupaju samo oni sudionici koji su dovoljno motivirani za ispunjavanje, što potvrđuje i činjenica kako su svi sudionici koji su počeli ispunjavati upitnik, ispunili ga do kraja. Nadalje, u istraživanju su sudjelovali studenti/ce početnih godina studija prava, socijalnog rada i psihologije, pa ne možemo biti sigurni da će dobiveni rezultati glede razlika u subjektivnoj i objektivnoj informiranosti odražavati i realne razlike među studentima završnih godina na samom izlasku na tržište rada (iako se s obzirom na zastupljenost teme posvojenja u kurikulumu studija prava i socijalnog rada, a nezastupljenosti u kurikulumu studija psihologije mogu očekivati samo još veće razlike). Također, prilikom određivanja objektivne informiranosti u upitniku nisu dodjeljivani negativni bodovi za netočno odgovorene ili neodgovorene čestice – zbog čega ne možemo isključiti mogućnost korištenja strategije pogađanja u slučaju nepoznavanja točnog odgovora. Konačno, kako bi se s većom sigurnošću moglo zaključiti je li postojanje i kvaliteta poznanstva s članovima posvojiteljskih obitelji povezana sa stavovima o otvorenim posvojenjima, bilo bi potrebno imati veći uzorak - koji bi obuhvaćao veći broj sudionika s različitom količinom i kvalitetom osobnog iskustva s posvojiteljskim obiteljima.

Posvojenje je složen proces za čije je razumijevanje potrebno dobro poznavanje kako pravnih tako i psihosocijalnih aspekata posvojenja, o kojima stručnjaci različitih profila u Hrvatskoj tijekom obveznog obrazovanja, čini se, ne dobiju dovoljno informacija. O razlozima slabije informiranosti budućih stručnjaka najbolje govori nalaz kako većina studenata iz uzorka informacije o posvojenju prikuplja iz nestručnih izvora što je u skladu s nalazima Vučković i Modić Stanke (2016) koje ističu da buduće psihologinje, učiteljice i socijalne

radnice smatraju da bi im sadržaj o posvojenju u okviru studija bio koristan za rad u struci. Nedovoljnu educiranost o posvojenju kod stručnih suradnika, odgojitelja i nastavnika u vrtićima i školama prepoznaju i posvojitelji koji ih smatraju nedovoljno osvještenima o ključnim temama koje se vežu uz posvojenje (Kralj i sur., 2014).

Iako postoji razlika u općoj informiranosti o posvojenju među studentima različitih struka, čini se da se ona, suprotno očekivanjima, ne odražava na razlike u stavovima o otvorenim posvojenjima. Moguće je da je razina opće informiranosti o posvojenju preniska da bi bila relevantna za formiranje stavova o otvorenim posvojenjima ili da je za njihovo formiranje/promjenu od opće informiranosti o posvojenju važnija specifična informiranost o otvorenim posvojenjima. U tom je smislu važno dodatno istražiti učinkovitost ciljanih edukacija o posvojenju te stabilnost ostvarenih promjena u funkciji vremena - kao što je preliminarno prikazano u radu Modić Stanke (2023).

Budući da stavovi mogu utjecati na ishode edukacija (Sölpük, 2017) - moguće da bi u nekim slučajevima (npr. kod stručnjaka s izraženim negativnim stavovima prema otvorenim posvojenjima) prije/tijekom same edukacije o (otvorenim) posvojenjima bilo potrebno utjecati na stavove sudionika kako im oni ne bi predstavljali prepreku u usvajanju i kasnijem korištenju znanja tj. kako bi se u konačnici osiguralo njihovo adekvatno postupanje u konkretnim situacijama.

Na potrebu za dodatnim edukacijama i treninzima glede otvorenih posvojenja u sustavu socijalne skrbi ukazali su i Ryan i suradnici (2011) čije je istraživanje pokazalo kako samo većina socijalnih radnika svoju razinu educiranosti o otvorenim posvojenjima procjenjuje niskom do umjerenom (samo 7,4% socijalnih radnika smatra kako je temeljito educirano o tom pitanju) dok su istovremeno upravo oni pozvani da savjetuju posvojitelje koji imaju pitanja ili briga glede kontakata s članovima biološke obitelji. (Pre)kasno i nedovoljno educiranje o otvorenim posvojenjima moglo bi se izbjeći uvođenjem dodatne edukacije o (otvorenom) posvojenju još u doba studija - pri čemu bi dodatna prednost mogla biti relativna podložnosti promjeni stavova u tom razvojnom periodu (Fazio 1997; Visser i Krosnick, 1998).

Rezultati na Skali stavova o otvorenom posvojenju teže srednjim vrijednostima što upućuje na to da su sudionici donekle skloni vjerovati u mitove o posvojenju vezano uz perspektivu posvojitelja te još više vezano uz perspektivu djece. Budući da se radi o studentima početnih godina studija, ovakvi su rezultati očekivani. U prilog tome idu i nalazi ranijih istraživanja prema kojima studenti nemaju jasno izražene stavove prema posvojenju (Bonds-Raacke, 2009; Vučković i Modić Stanke, 2016). Iako tema posvojenja nije previše zastupljena u medijima, slučajevi koji privuku medijsku pažnju češće će uključivati negativne poruke o posvojenju, odnosno podržavati negativne mitove i stereotipe o posvojiteljskim obiteljima (Wegar, 2000). S obzirom na to kako oko 45% naših sudionika kao glavni izvor informacija o posvojenju navodi medije (televizija, dnevne novine, Internet) uz 25% njih koji navode prijatelje i obitelj (koji su također izloženi istim medijima), možemo zaključiti da kao društvo ne radimo dovoljno na podržavanju (budućih) stručnjaka u sustavu socijalne skrbi da razmatrajući širi kontekst od slučaja do slučaja postupaju u najboljem interesu djeteta.

Budućim stručnjacima mediji ne bi smjeli biti glavni izvor informacija o temama bitnima za njihov budući rad, već bi sustav trebao prepoznati postojeće područje koje nije pokriveno edukativnim sadržajima u obaveznom obrazovanju budućih stručnjaka te istovremeno ponuditi sadržaje koji će upotpuniti znanja i vještine studenata tijekom studija, kao i ponuditi dodatne edukacije cjeloživotnog obrazovanja za već postojeće stručnjake u sustavu koji se zbog kombinacije propusta u obaveznom obrazovanju, fluktuacije zaposlenika, velikog broja podružnica i razmjerno malog broja posvojenja u Republici Hrvatskoj (n.a. dosad uvijek manje od 200 godišnje) nerijetko samo jednom godišnje ili čak i rjeđe susreću s procesom zasnivanja posvojenja. Stručnjaci koji su nedovoljno upoznati s procesom posvojenja te sa specifičnostima svakog od članova trijade su u riziku od neadekvatnog postupanja s članovima posvojiteljskih obitelji (Post, 2000). A u slučaju rasprava i eventualnih izmjena zakona u korist povećanja otvorenosti, povrh osiguravanja dodatnih edukacija (budućih i postojećih) stručnjaka o različitim temama iz područja posvojenja te održavanja specifičnih edukacija vezanih uz identifikaciju

slučajeva u kojima bi otvorena posvojenja bila u najboljem interesu djeteta, bilo bi potrebno uložiti dodatne napore u razbijanje mitova o otvorenim posvojenjima i organiziranje događanja usmjerenih specifično na prikaze znanstveno utemeljenih nalaza o čimbenicima koji moderiraju ishode otvorenih posvojenja za sve aktere (potencijalno) uključene u postupak posvojenja, te se općenito zalagati da se u medijima promiču pozitivni aspekti posvojenja kako bi se s vremenom promijenili stavovi društva, a time i umanjila stigma svih članova posvojiteljske trijade.

Zaključak

Makar je strukturalna otvorenost u posvojenju s obzirom na aktualnu zakonsku regulativu u Republici Hrvatskoj praktički nepostojeća, primjeri prakse udomiteljstva s perspektivom posvojenja praćeni mišljenjem stručnjaka da je neka razina otvorenosti tj. kontakta i/ili izmjene informacija u pojedinim slučajevima u najboljem interesu djeteta mogli bi u budućnosti dovesti do rasprava o izmjenama zakona u korist povećanja otvorenosti u posvojenju. Studenti prava, socijalnog rada i psihologije, koji će u budućnosti kao stručnjaci biti uključeni u procese zasnivanja posvojenja te eventualne promjene povezane s njima, pokazuju slabiju razinu opće informiranosti o posvojenju te umjerenu/blago povećanu sklonost vjerovanju u mitove o otvorenim posvojenjima.

Stavovi se pritom nisu pokazali povezanim s ispitivanim unutarnjim i vanjskim kontekstualnim čimbenicima. Budući da većina ispitanih studenata informacije o posvojenju prikuplja iz nestručnih izvora (mediji, obitelj i prijatelji), nalazi ukazuju na potrebu za unapređenjem obveznog i cjeloživotnog obrazovanja o posvojenju kod budućih i aktualnih stručnjaka, a s obzirom na postojeću praksu udomiteljstva s posvojenjem i eventualne rasprave o izmjenama zakona u korist povećanja otvorenosti - i pripremom dodatnih ciljanih edukacija za stručnjake i ostale aktere (potencijalno) uključene u otvorena posvojenja.

Literatura:

- o Bonds-Raacke, J. M. (2009). College students' attitudes toward adoption: a brief note. *College Student Journal*, 43(1), 132-136.
- o Brodzinsky, D. (2006). Family structural openness and communication openness as predictors in the adjustment of adopted children. *Adoption Quarterly*, 9(4), 1-18.
- o Brodzinsky, D. M. (2005). Reconceptualizing Openness in Adoption: Implications for Theory, Research, and Practice. In D. M. Brodzinsky & J. Palacios (Eds.), *Psychological issues in adoption: Research and practice* (pp. 145-166). London: Praeger.
- o Bronfenbrenner, U. (1977). Toward an experimental ecology of human development. *American Psychologist*, 32, 513-531.
- o Bronfenbrenner, U. (1994). Ecological models of human development. *International encyclopedia of education*, 3(2), 37-43.
- o Bronfenbrenner, U. (2005). *Making human beings human: bioecological perspectives on human development*. Thousand Oaks: Sage.
- o Bronfenbrenner, U., Morris, P. A. (2006). The biological model of human development. In W. Damon & R. M. Lerner (Eds.), *Handbook of child psychology: Theoretical models of human development* (pp. 793-828). New York: Wiley.
- o Brown, D., Ryan, S., Pushkal, J. T. (2007). Initial validation of the Open Adoption Scale: Measuring the influence of adoption myths on attitudes toward open adoption. *Adoption Quarterly*, 10(3-4), 179-196.
- o Čuljak, G., Blažeka Kokorić, S., Dugan, I. (2023). Prednosti, prepreke i rizici kod udomiteljstva s perspektivom posvojenja. U M. Laklija (Ur.), *Aktualni izazovi i novi iskoraci u procesu posvojenja* (str. 6-41). Zagreb: Na drugi način.
- o Dujak, I. (2021.) *Stavovi o otvorenom posvojenju - perspektiva stručnjaka*. Neobjavljeni diplomski rad. Zagreb: Pravni fakultet, Sveučilište u Zagrebu.

- o Ezedinachi, E. N. U., Ross, M. W., Meremiku, M., Essien, E. J., Edem, C. B., Ekure, E., Ita, O. (2002). The impact of an intervention to change health workers' HIV/AIDS attitudes and knowledge in Nigeria: a controlled trial. *Public health*, 116(2), 106-112.
- o Fazio, R. H., Powell, M. C. (1997). On the value of knowing one's likes and dislikes: Attitude accessibility, stress, and health in college. *Psychological Science*, 8(6), 430-436.
- o Ge, X., Natsuaki, M. N., Martin, D. M., Leve, L. D., Neiderhiser, J. M., Shaw, D. S., Villareal, G., Scaramella, L., Reid, J. B., Reiss, D. (2008). Bridging the divide: Openness in adoption and postadoption psychosocial adjustment among birth and adoptive parents. *Journal of Family Psychology*, 22(4), 529-540.
- o Grotevant, H. D. (2020). Open adoption. In G. Miller Wrobel, E. Helder, E. Marr (Eds.), *The Routledge Handbook of Adoption* (ch. 19). New York: Routledge.
- o Grotevant, H. D., Wrobel, G. M., Von Korff, L., Skinner, B., Newell, J., Friese, S., McRoy, R. G. (2007). Many faces of openness in adoption: Perspectives of adopted adolescents and their parents. *Adoption Quarterly*, 10(3-4), 79-101.
- o Jakovac - Lozić, D. (2007). Ususret novoj Europskoj konvenciji o posvojenju djece. *Zbornik radova Aktualnosti građanskog i trgovačkog zakonodavstva i pravne prakse*, 5, 91-121.
- o Kitchener, B. A., Jorm, A. F. (2002). Mental health first aid training for the public: evaluation of effects on knowledge, attitudes and helping behavior. *BMC Psychiatry*, 2(1), 10.
- o Kralj, S., Modić Stanke, K. Topčić-Rosenberg, D. (2014). *Problemi i potrebe posvojiteljskih obitelji tijekom procesa prilagodbe i integracije posvojene djece u obitelj, odgojno-obrazovne institucije i okolinu*. Adopta – udruga za potporu posvajanju. http://www.adopta.hr/images/ADOPTA_istrazivanje.pdf
- o Kurniawati, F., de Boer, A. A., Minnaert, A. E. M. G., Mangunsong, F. (2017). Evaluating the effect of a teacher training programme on the primary teachers' attitudes, knowledge and teaching strategies regarding special educational needs. *Educational Psychology*, 37(3), 287-297.

- o Lachner, V. (2013). Institut posvojenja prema općem građanskom zakoniku na hrvatsko-slavonskom pravnom području. *Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu*, 63(5-6), 1165-1186.
- o Laklija, M., Slipac, I. (2023). Treba li posvojenje u svim situacijama nužno značiti gubitak kontakta djeteta s biološkim roditeljima? – Institut otvorenog posvojenja. U M. Laklija (Ur.), *Aktualni izazovi i novi iskoraci u procesu posvojenja* (str. 42-72). Zagreb: Na drugi način.
- o Levy-Shiff, R. (2001). Psychological adjustment of adoptees in adulthood: Family environment and adoption-related correlates. *International Journal of Behavioral Development*, 25(2), 97-104.
- o March, K. (1995). Perception of adoption as social stigma: Motivation for search and reunion. *Journal of Marriage and the Family*, 57(3), 653-660.
- o Mino, Y., Yasuda, N., Tsuda, T., Shimodera, S. (2001). Effects of a one-hour educational program on medical students' attitudes to mental illness. *Psychiatry and Clinical Neurosciences*, 55(5), 501-507.
- o Modić Stanke, K. (2023). Stavovi budućih stručnjaka o otvorenim posvojenjima i mogućnosti njihove promjene kroz ciljanu edukaciju. U M. Laklija (Ur.), *Aktualni izazovi i novi iskoraci u procesu posvojenja* (str. 42-72). Zagreb: Na drugi način.
- o Neil, E. (2007). Post adoption contact and openness in adoptive parents' minds: Consequences for children's development. *British Journal of Social Work*, 39(1), 5-23.
- o Obiteljski zakon. *Narodne novine*, br. 103/15, 98/19, 47/20, 49/23, 156/23.
- o Robinson, S. (2017). Child Welfare Social Workers and Open Adoption Myths. *Adoption Quarterly*, 20(2), 167-180.
- o Ryan, S. D., Harris, G., Brown, D., Houston, D. M., Smith, S. L., Howard, J. A. (2011). Open adoptions in child welfare: Social worker and foster/adoptive parent attitudes. *Journal of Public Child Welfare*, 5(4), 445-466.
- o Siegel, D. (2013). Open adoption: adoptive parents' reactions two decades later. *Social Work*, 58(1), 43-52.
- o Sobol, M. P., Daly, K. J., Kelloway, E. K. (2000). Paths to the facilitation of open adoption. *Family Relations*, 49(4), 419-424.

- o Sölpük, N. (2017). The effect of attitude on student achievement. In E. Karadag (Ed.), *The factors effecting student achievement: meta-analysis of empirical studies* (pp. 57–74). Cham: Springer.
- o Tenšek, S. (2018). *Odrednice stavova prema otvorenom posvojenju kod potencijalnih posvojitelja*. Diplomski rad. Zagreb: Filozofski fakultet, Odsjek za psihologiju.
- o Visser, P. S., Krosnick, J. A. (1998). Development of Attitude Strength Over the Life Cycle: Surge and Decline. *Journal of Personality and Social Psychology*, 75(6), 1389-1410.
- o Vučković, J., Modić Stanke, K. (2016). Implicitni stavovi prema posvojenoj djeci – treba li budućim stručnjacima (dodatna) edukacija o temi posvojenja?. *Suvremena psihologija*, 19(2), 135-148.
- o Wegar, K. (2000). Adoption, family ideology, and social stigma: Bias in community attitudes, adoption research, and practice. *Family Relations*, 49(4), 363-369.
- o Wright, L., Flynn, C. C., Welch, W. (2006). Adolescent adoption and the birthfamily. *Journal of Public Child Welfare*, 1(1), 35-63.